

УЧАСТЬ І РОЛЬ ВОЛЗЬКИХ ТАТАР В ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ ЗАПОРІЖЖЯ

Проблема вивчення історії волзьких татар в Запорізькому краї у різних її аспектах сьогодні майже не досліджена. На жаль, сучасні історики рідко звертаються до вивчення таких моментів, як трудове змагання, робітничий рух, місце національних меншин в радянській модернізації. У зв'язку зі святкуванням у жовтні 2012 року 80-річчя пуску Дніпрогеса стаття набуває особливої актуальності.

Історіографія індустріалізації Запоріжжя налічує багато праць, присвячених Дніпрогесу [1] і окремим заводам («Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь», Алюмінієвий комбінат) [2; 3]. Вони мають загальний характер і висвітлюють історію підприємств, трудові подвиги його будівників та робітників. Так, в колективній монографії середини 70-х років ХХ ст., присвяченій Запорізькому індустріальному комплексу за редакцією секретаря Запорізького обкому Комуністичної партії В.І.Петрикіна, є кілька згадок про ударну татарську бригаду на чолі із З.Хайруліним [3]. В колективній монографії, присвяченій історії «Запоріжсталі», також міститься кілька рядків про легендарну татарську бригаду бетонярів З.Хайруліна [2]. На початку 90-х років історики Запоріжжя та Дніпропетровська опублікували кілька статей, присвячених окремим аспектам історії формування Запорізького індустріального комплексу, зокрема його етнічній складовій [4]. Про економічні та позаекономічні стимули мотивації праці робітників у роки першої п'ятирічки писали луганські історики Т.А.Ніколаюк [5] та Т.А.Нечаєва [6]. У 2002 році вийшла праця співробітників заводу «Дніпроспецсталь», істориків М.Вульфовича та Ю.Рильського, в якій докладно висвітлюється процес будівництва та становлення заводу у 1931-1941 роках, де зустрічаються відомості про татарську бригаду З.Хайруліна [7]. Щодо висвітлення участі саме татар Поволжжя в індустріалізації Запоріжжя, то таких окремих праць на сьогодні немає.

Таким чином, метою дослідження стало виявлення історичних фактів про життя і працю татар Запоріжжя в кінці 20-х – 30-ті роки ХХ ст., їх місце в індустріалізації краю. На жаль, сьогодні прізвища цих людей маловідомі, забуті, або зовсім невідомі, як вузькому колу науковців, так і широкій громадськості. Тому, головним для автора став пошук прізвищ татар, які стали учасниками будівництва Дніпрогесу та Запорізького індустріального комплексу, героями трудових змагань, а потім – стаханівського руху, будь-яких відомостей про їх життя.

Основними джерелами цієї роботи стали матеріали Державного архіву Запорізької області. Головним чином – це місцеві періодичні видання – щомісячний бюлетень «Хроника Днепростроя», газети кінця 20-х - 30-х років – «Пролетар Дніпробуду», «Дніпровський металург», «Дніпровський алюміній», «Дніпровський магній», «Днепровский строитель», «Днепровский пролетарій». Також були використані матеріали фонду Дніпробудівського райкому КП(б)У Запоріжжя.

З початком індустріалізації в Запоріжжі, а саме під час будівництва Дніпрогесу та Дніпровського промислового комплексу, відбувся справжній переселенський бум серед татар Поволжжя. Міграція татар відбувалася з двох основних регіонів – Татарської АРСР і Неверкінського району Пензенської області [8, с. 90].

15 березня 1927 року в районі м. Запоріжжя, на одній із скель біля с. Кічкас, почалися будівельні роботи. Саме тоді було закладено перший будівельний майданчик Дніпробуду. Дуже швидко будівництво гідроелектростанції перетворилося на гігантську індустріальну будову. За даними, які надає запорізький історик О.О.Ігнатуша, на будівництві станом на 20 вересня 1927 року вже працювало 12807 осіб, на 7 травня 1930 р., – 20600, а навесні 1932 р., понад 63000 осіб [9, с. 129]. На початковому етапі будівництва Дніпрогесу та мостових переходів через Дніпро з величезною масою робітників сюди прибували сотні татар. Одними з перших були татари, які ще раніше переселялися у Донбас і перебивалися частковими заробітками на шахтах та копальнях.

Відомо, що на Дніпробуді працювали представники 80 національностей [10, с. 5], серед яких татари зарекомендували себе умілими, старанними і працьовитими робітниками - землекопами, бетонярами, будівельниками, теслярами, вантажниками.

Щодо чисельності робітників-татар, то дуже важко підрахувати їх кількість, враховуючи величезну плинність кадрів на Дніпробуді, а також постійний приріст населення у селищах навкруги будівництва. За довідкою Запорізького окружного статистичного бюро на березень 1928 р., лише у селищі Кічкас (Дніпробуд) мешкало 72 татарина [11, арк. 36-40]. Загальна кількість населення цього робітничого селища у березні 1928 р., складала 10186 осіб [11, спр. 712, арк. 29]. За повідомленням татарського робітничого кореспондента газети «Пролетар Дніпробуду» Хая Сагдієва, на жовтень 1931 року на всіх ділянках об'єднаного Дніпровського будівництва працювало більше 1000 робітників-татар і налічувалося більше 40 татарських бригад, більшість з яких були кращими ударними бригадами [12, с. 3].

Одним з перших ударників-татар на Дніпробуді став легендарний бетоняр Зайдула Хайрулін (рис. 1, 2). Народився він у 1904 році, але, на жаль, не відомо де саме. За розповідями самого Хайруліна відомо, що він працював на шахтах Донбасу, а у 1928 р., приїхав на Дніпробуд, де спочатку працював покрівельником у селищі Кічкас [13, с. 3]. З настанням зими, коли покрівельні роботи були зупинені, був переведений на будівництво мостового переходу через Новий Дніпро, де працював теслярем, каменярем, став передовиком. Далі Хайрулін був направлений на силову станцію Дніпробуду, де організував ударну татарську бригаду бетонярів. За 5 років свого існування вона налічувала від 11 до 19 робітників і працювала спочатку на Дніпробуді, де стала однією з кращих ударних бригад, потім на будівництві перших будинків соцміста (6-е селище) [13, с.3]. Вдалося знайти прізвища цих робітників – Шайвов, Пітько, Ізмайлов, Харимов, Мансуров, Бахтеєв, Гоздалєєв, Чавкін, Гамяшов, Шалафудінов, Жилядо [14, с.3].

Треба одразу зазначити, що місцева радянська преса початку 30-х років дуже часто перекручувала незвичні і складні для цієї місцевості татарські прізвища та імена, робилися помилки в написанні навіть українських та російських прізвищ. Зустрічаються прізвища однієї людини в різних варіантах, зокрема, Мансуров-Мансаров-Манцуров, Харимов-Каримов, Пітько-Педько-Петка, Сафіулін-Сафіюлін, Марсюкаєв-Мурсюкаєв, Шайвов-Шайхов, Сагдієв-Сагдаєв. Ще однією негативною особливістю місцевої преси стала, на жаль, часта відсутність імен або хоча б ініціалів прізвищ, що ускладнює дослідження, а в деяких випадках ставить під сумнів достовірність отриманих результатів і висунутих припущень.

З 1931 року бригада Хайруліна стала однією з передових бригад бетонярів на будівництві доменного цеху майбутньої «Запоріжсталі» (рис. 3). Саме бригади татарина З. Хайруліна та українця І. Цимбала 22 січня 1931 року урочисто заклали першу баддю бетону у фундамент домни № 1 металургійного заводу [2, с. 22]. Був використаний досвід Дніпробуду: для обігріву бетону в котлован по шлангах подавалася пара від паровоза, по сторонах горіли жаровні - коксові мангали. Бетон утоптували ногами і трамбівками. Пізніше над котлованом споруджувалися дерев'яні тепляки. Можна навести уривок доповіді Хайруліна про роботу бригади на будівництві доменного цеху у травні 1931 року: «Ми завжди ставили перед собою завдання перевиконувати зустрічні плани. Ось, як ми виконуємо свої завдання. Підноська піску на чоловікодень - норма 4 кубометра, виконуємо - 8,5 кбмтр. Розвантаження піску з вагону – норма 14 кбмтр., виконуємо - 30 кбмтр. Розвантаження жорстви з вагонів - норма 3 кбмтр., виконуємо - 13. Перекладка піску в силосі - норма 14 кбмтр., виконуємо – 20 кбмтр.» [14, с. 3].

Цей колектив відзначався величезними показниками перевиконання виробничого плану бетонувальних робіт - на 140-190 % [3, с. 54]. Так, на першому зльоті ударників майданчику «А» (територія, на якій був побудований Дніпровський промисловий комплекс), у серпні 1931 р., бригада Хайруліна у кількості 12 осіб зобов'язувалася укласти по 8 кубометрів бетону високої якості в день на кожного члена бригади [15, с. 3].

У липні 1932 р., бригада у кількості вже 19 осіб зобов'язувалася укласти по 20 кубометрів бетону на чоловіка в день проти 16 кубометрів, які вона вкладала досі [16, с. 2]. За словами Хайруліна, передові методи бетонування він спеціально вивчав на Харківському Тракторному заводі, де у 1931 році бригада бетонярів Г.Марусіна встановила світовий рекорд за кількістю замісів [17]. Переїнявши цей досвід, бригада Хайруліна встановила новий світовий рекорд по кількості бетонозамісів [18, с. 3].

Але такі високі показники не були постійними, роботи часто гальмувалися, плани не виконувалися внаслідок цілої низки причин. Бригадири та робітники весь час скаржилися на погану організацію робіт і слабке технічне керівництво [19, с. 1], постійні перестой 4-5 годин на зміну через недостатнє та несвоєчасне постачання матеріалів [20, с.1], поломки обладнання (бетономішалок) [21, с. 1], [22, с. 1], використання механізмів лише на 10-15 % [23, с.1], [24, с. 1]. Все це були наслідки політики індустріального штурму.

Визначною віхою у роботі бригади З.Хайруліна стала організація трудових змагань з іншими бригадами. Працюючи на будівництві доменного цеху, хайрулінці у 1931 р., впевне застосовували змінно-зустрічні плани [25, с. 1]. Влітку 1933 року бригада Хайруліна стала ініціатором трудового змагання між двома гігантами – доменною піччю № 1 Металургійного заводу і глиноземним заводом Алюмінієвого комбінату [26, с. 1]. Упродовж червня-серпня 1933 р. бригада Хайруліна виконувала норми по бетонуванню на 164-194 %, середній денний зарібок членів бригади складав 7 карбованців 3 копійки, що у 2 рази перевищувало середній денний зарібок звичайних робітників [13, с. 3].

За 5 років праці під керівництвом Хайруліна бригада була премійована 13 разів, зокрема загальносоюзною премією. Бригадир Хайрулін особисто був премійований 34 рази [13, с. 3]. Показовою була і дисципліна – бригада не мала жодного прогулу [27, с. 1], всі робітники були членами профспілки, 4 робітника були членами партії [28, с. 2], зокрема, у 1932 р., членом ВКП(б) став Хайрулін [29, спр. 248, арк. 144]. У січні 1934 р., З.Хайрулін, як делегат від Дніпробуду перебував у Москві, де разом з іншими робітниками зустрічався з Г.Петровським, С.Будьоним та Л.Кагановичем [30, с. 2].

Навесні 1934 р., Хайрулін, якому виповнилося 30 років, був призваний до рядів Червоної армії і поїхав із Запоріжжя [31, с. 3]. Пізніше навчався у Татарському комуністичному університеті, знаходився на партійній та господарській роботі, приймав участь у Великій Вітчизняній війні, був політруком роти. Після війни жив у місті Алмалик Узбецької РСР. У 1972 р., З.Хайрулін приїздив у Запоріжжя на святкування 40-річчя Дніпрогесу [2, с. 22].

Безумовно, бригада Хайруліна була найвідомішою татарською бригадою Дніпробуду, але на будівництві працювали і інші ударні татарські бригади, загальна кількість яких лише у 1931 р., була більше 40 [12, с. 3]. Так, була відома бригада бетонярів імені татарського робітничого театру на чолі з Ш.Мануром, яка працювала на ГЕС. Упродовж 1931 року вона перевиконувала план на 105-189 %, перемагала у трудових змаганнях, не мала жодного прогулу [32, с. 3]. Інша татарська бригада, у кількості 28 чоловіків, на чолі з Шагєвим, працюючи з вересня 1931 року на будівництві мартенівських пічей Металургійного комбінату, у перший же місяць роботи виконала план на 207 %, отримавши тим самим перемогу у трудовому змаганні [33, с. 3]. По 150 кубометри бетону укладала за зміну бригада Абдули Давлічина, працюючи на будівництві бичків греблі навесні 1932 року [34, с. 4].

Татарський робітничий кореспондент газети Пролетар Дніпробуду Хай Сагдієв, пишучи у жовтні 1931 року про участь своїх земляків в об'єднаному Дніпровському будівництві, перераховував показники виконання робіт деяких ударних татарських бригад за вересень: бригада Мансурова – 193 %, бригада Садірова – 127 %, бригада Акчуріна – 160 %, бригада Відрасшитова – 127 %, бригада Шагєва – 207 %, бригада Хасанчина – 175 %, бригада Мінікеєва – 176 %, бригада імені татарського робітничого театру на ГЕС – 170 % [12, с. 3].

10 жовтня 1932 року було офіційно введено в експлуатацію перший гідроагрегат Дніпрогесу. До цієї події, 17 вересня 1932 року, вийшла Постанова Президії ЦВК Союзу РСР про нагородження робітників Дніпробуду орденами Союзу РСР. Орденом Леніна було нагороджено 41 робітника, серед них двоє татар. Це Закір Тагеров (рис. 4) - робітник-бетоняр, кращий ударник, організатор ударних татарських бригад, ініціатор проведення змінно-зустрічних планів в цих бригадах [1, с. 235]. А також Ізатула Ібатулін (рис. 5) - інженер, керівник робіт з монтажу гідроустаткування (турбін та спіральних равликів) [1, с. 236].

На жаль, про Закіра Тагерова відомо не багато – автор не знайшов жодної згадки про нього в періодичній пресі тих років. У фонді Дніпробудівського райкому КП(б)У Запоріжжя Державного архіву Запорізької області вдалося виявити тільки коротеньку автобіографію, ймовірно написану рукою самого Тагерова. З неї відомо, що Закір Тагеров народився у 1896 році у селі Шахмай (Шахмайкіно) Чистопільського району Татарської АРСР (колишня Казанська губернія), у бідній селянській родині. У 1913-1915 роках працював на текстильній фабриці в Ташкенті, брав участь у Першій Світовій війні, кілька років перебував у полоні в Болгарії. На початку 20-х років працював у Сибіру на будівництві залізниці, у 1925-1929 роках займався сільським господарством. 3 травня 1929 року працював на Дніпробуді бетонярем. За три роки роботи був премійований 6 разів, став десятником, безпартійний [29, спр. 333, арк. 84].

Про життя Ібатуліна відомо трохи більше. Народився Ізатула (Ісет) Садикович Ібатулін у лютому 1897 року у кішлаку Туркмен-Дюкене поблизу Самарканда у родині середняка-землероба. Щодо національної приналежності Ібатуліна, немає беззаперечних фактів, які б підтверджували його приналежність до татар. У Списку майбутнього складу партійного комітету Дніпровського будівництва за 1931 рік він записаний як тюрк [29, спр. 237, арк. 127]. Ізатула закінчив училище, за конкурсом вступив у гімназію. З третього класу почав працювати репетитором-вчителем. Після гімназії за конкурсом вступив до Петербурзького суднобудівельного інституту, у 1917 році вступив у партію більшовиків [35, с. 3]. У 1918-1921 роках приймав участь у встановленні радянської влади в Середній Азії, знаходився на керівній радянській роботі – був заступником надзвичайного комісара землеробства області, заступником голови обласного виконкому, проректором Туркістанського державного університету [29, спр. 333, арк. 49]. Вчився у Свердловському військово-інженерному училищі. З 1929 року Ібатулін працював на Дніпробуді: старшим техніком на будівництві перемички середньої протоки, помічником виконроба будівельних робіт на ГЕС. Був учасником боротьби за 500 тис. кубометрів бетону за зустрічним планом, за достроковий пуск гідростанції, за високу якість роботи [29, спр. 333, арк. 49, 95]. З 1931 року Ібатулін став начальником монтажних робіт на Дніпробуді і одночасно керівником каменедробильного та бетонного заводів. Саме під його керівництвом вдалося досягти небувалих у світі темпів монтажу турбін, спіральних равликів і всієї апаратури. У 1933 році досвід монтажу ГЕС Ібатулін переніс на Алюмінієвий комбінат, де був зібраний цех мокрої обробки глиноземного заводу [35, с. 3].

Після пуску Дніпрогесу і завершення основних будівельних робіт на ГЕС більша частина робітників-татар зосередилася на будівництві доменного та листопрокатного цехів Металургійного заводу. В роки другої та третьої п'ятирічки величезна кількість татар працювала на важкому та шкідливому виробництві Дніпровського алюмінієвого комбінату, комбінату «Запоріжсталь», Дніпровського магнієвого заводу.

16 листопада 1933 року доменна піч № 1 Металургійного заводу (пізніше «Запоріжсталь») видала першу плавку чавуну. Упродовж наступних 7 років поступово були побудовані ще три доменні печі. У 1935 році почала діяти перша мартенівська піч, а через два роки - перший радянський слябінг. В другій половині 30-х років були побудовані і введені в експлуатацію цехи для виробництва гарячекатаного і холоднокатаного листа [36]. У цьому будівництві активно приймали участь татарські бригади.

У 1934-1935 роках на спорудженні домни № 2 продовжувала працювати ударна татарська бригада бетонярів Мансурова (колишня Хайруліна). До неї входили Мансуров, Юнусов, Наумов, Кадиров, Салахадінов, Галкулін, Чавкін, Шайдулін, Нікітін, Шамшадінов, Миколаєв, Галеулін [37, с.1]. Бригада активно брала участь у трудових змаганнях, перемагала, перевиконувала плани виробничих завдань. Так, у грудні 1933 року виконання плану склало 165%, у лютому 1935 року – 154 %, у березні 1935 року – 171 % [38, с.3]. Взимку 1935 року, незважаючи на 30-градусні морози, бригада не припиняла роботи. Бетоняри Мансурова зарекомендували себе відповідальними і висококваліфікованими працівниками, яким доручалися термінові аварійні роботи. Так, виконроб будівельної ділянки доменного цеху А.Родіонов у квітні 1935 року зазначав, що на ліквідації аварії на трубах водоводу (що загрожувало зупинкою домни) бригада працювала безперервно добу, за що була премійована [38, с.3]. Починаючи з 1933 року в бригаді було організовано випуск стінгазети «Бетоняр», в якій висвітлювався хід трудових змагань та виконання виробничих планів. Багато років сам Мансуров (рис. 6) був робітничим кореспондентом газети «Пролетар Дніпробуду», а з 1934 року – «Дніпровський металург» [39, с. 2].

У другій половині 30-х років у Запоріжжі, як і по всій країні, розгорнувся стаханівський рух - робітничий рух за підвищення продуктивності праці і досягнення високих виробничих показників. Найвідомішою в цей час стала татарська бригада бетонярів Шаріфа Ізмайлова, яка з 1936 року працювала на будівництві першого в СРСР слябінгу, потім листопрокатного та доменного цехів заводу «Запоріжсталь».

Шаріф Шакірович Ізмайлов (рис. 7, 8) народився у 1910 році у селищі Адав-Тулумбаєво, Буїнського району Татарської АРСР (колишня Казанська губернія). Відомо, що в 17 років він вже працював конононом на шахті Донбасу, а восени 1928 року разом зі старшим братом приїхав на Дніпробуд [40, с. 3]. Спочатку Шаріф був прийнятий землекопом у татарську бригаду Єнікеева, всі 22 робітника якої були завербовані у Буїнському районі Казанської округи, звідки походив і сам Ізмайлов. Шаріф був маленького зросту, на що бригадир Єнікеев жартував: «Дивись, хлопче, лопата вище за тебе!». Але на земляних роботах Ізмайлов не відставав від дорослих, його любили за хоробрість і працелюбність. Особливо він проявив себе на бетонувальних роботах, що і стало вирішальним.

У 1931 році, працюючи на будівництві першої доменної печі Металургійного заводу, Ізмайлов став бригадиром бетонярів [40, с. 3]. У 1936 році його бригада стала передовою на бетонуванні фундаменту під слябінг, а у 1936-1939 роках, працюючи на спорудженні листопрокатного цеху заводу «Запоріжсталь», стала однією з найвідоміших стаханівських бригад, активним учасником руху двухсотників. У березні 1937 року бригада Ізмайлова встала на стаханівську вахту і зобов'язувалася виконувати по дві – дві з половиною норми за зміну [41, с. 1]. Якщо у 1936 році бригада виконувала норми на 170-200 % [42, с. 1], то на протязі 1937 року в окремі дні ці показники стали ще більшими: 21 березня – 215 % [43, с. 1], 23 березня – 240 % [44, с. 1], 21 квітня – 210 % [45, с. 1], 7 червня – 208 % [46, с. 1], 11 жовтня – 231 % [47, с. 3]. 9 травня 1937 року бригада Ізмайлова у кількості 10 робітників на бетонуванні фундаментів під стани листообробки виконала норму на 296 % [48, с. 1]. 22 серпня 1938 року завдяки високій організації подачі бетону бригада поставила виробничий рекорд, виконавши норму на 412 % [49, с. 3].

На початку 1940 року комітет комсомолу Запоріжбуду доручив Ізмайлову організувати молодіжну бригаду бетонярів-землекопів з колгоспників, які прибували з області на будівництво домни № 4 за розпорядженням Запорізького обкому комсомолу [50, с. 3]. Шаріф, як досвідчений бетоняр повинен був передати свій виробничий досвід молоді, яка була не підготовленою і не мала жодного уявлення про велике промислове виробництво. У лютому Ізмайлов створив бригаду з 18 робітників (рис. 9, 10), яка вже у травні виконувала план на 168-200%, укладаючи по 5 кубометрів шлакобетону на людину

при нормі 3,1 кбм. [51, с. 3]. У травні 1940 року бригада уклала 2700 кбм. шлакобетону при плані 2200 кбм., укладаючи до 150 кбм. за зміну в окремі дні [50, с. 3].

У серпні 1940 року секретар комітету комсомолу Запоріжбуду І.Кириленко відзначав, що молодіжна бригада бетонярів Доменбуду Ш.Ізмайлова, виконуючи виробничі норми на 250-280 %, є однією з кращих [52, с. 2]. У тому ж році бригада була нагороджена перехідним червоним прапором.

Одночасно з кількістю йшло активне змагання і за якість бетону. Але в умовах постійного форсування темпів траплялося багато випадків недоброякісних робіт. Так 12 серпня 1940 року, на нараді голів цехкомів будівельної ділянки Запоріжбуду, голова будівельного комітету Кулик говорив про випадок на Доменбуді, коли у перший блок фундаменту домни забетонували... вібратор. «Бетонування фундаментів бункерної естакади виконано не якісно – трапляються раковини. Тут працювала передова бригада Ізмайлова. У поганій якості робіт, бригада можливо повинна менше за все, але здавати об'єкт в такому стані бригаді не до лиця» [53, с. 2]. Цікаво, що доповіді Кириленка та Кулика були надруковані в одному номері газети, на одній сторінці, поруч, що є символічним для стаханівського руху і сталінської індустріалізації в цілому, характеризуючи її як суперечливий процес.

Приїхавши на Дніпробуд, Шаріф Ізмайлов, як і більшість татар, був повністю неписьменним. За його словами, не вмів не тільки читати і писати російською мовою, а навіть розмовляти [54, с. 3]. Але в кінці 30-х років це була вже зовсім інша людина – активний робітничий кореспондент газети «Дніпровський металург», кандидат в члени ВКП(б), депутат Орджонікідзевської районної ради Запоріжжя [55, с. 2], кваліфікований робітник і організатор виробництва, бригадир бетонярів.

На будівництві заводу «Запоріжсталь» працювали і інші татарські стаханівські бригади. В кінці 1936 року з Казані приїхав Хасян Назмутдінов (рис. 11), який став бригадиром бетонярів на Доменбуді. Його бригада у кількості 11 чоловік з перших днів роботи почала перевиконувати завдання на 200 %, зберігаючи при цьому високу якість бетону [56, с. 1]. У квітні-травні 1937 року під час відсутності фронту бетонувальних робіт, бригада змушена була працювати на земляних і підсобних роботах (що було нормальним явищем у ті часи, хоча викликало незадоволення робітників), і все одно виконувала норми на 190-226 % [57, с. 1].

На Листопрокатбуді, крім бригади Ізмайлова, була відома стаханівська бригада бетонярів Габайдуліна, яка навесні 1937 року відзначалася виконанням норм на 150-250 % [58, с. 1].

У 1937 році зі всіх підсобних бригад Листопрокатбуду передовою була татарська бригада підсобних робітників Хамітчина (рис. 12). Робітники Мугуманов, Шайдулін, Ішмухаметов та інші постійно перевиконували завдання, а у березні виконали норми на 220 % [59, с. 3].

У другій половині 30-х років татарські бригади працювали не тільки на спорудженні промислових об'єктів, але і на будівництві житлових будинків соцміста Запоріжжя, яке почалося ще з кінця 20-х років. Так, у 1937-1938 роках на 3-й ділянці Цивільбуду працювала стаханівська бригада підсобних робітників Шакіра Хасяновича Чакаєва (рис. 13), виконуючи норми на 184-219 % [60, с. 1]. Сам Чакаєв ще в кінці 20-х років приїхав на Дніпробуд із села Бігєєво Неверкінського району Пензенської області, а в 1928 році був відряджений Управлінням Дніпробуду у своє рідне селище для вербування робітників на будівництво Дніпрогесу [7, с. 91]. В Запоріжжі мешкав син Шакіра Чакаєва. На цій же 3-й будівельній ділянці соцміста працював стахановець підсобний робітник Ібатула Чекаєв, який восени 1937 року виконував норми на 180 % [61, с. 3]. Він також приїхав із села Бігєєво, але пізніше – в 1933 році. Дружина (92 роки) та дочка Ібатули Чекаєва мешкають сьогодні у Запоріжжі. Можливо земляки Шакір та Ібатула працювали в одній бригаді.

Отже, про місце волзьких татар у будівництві промислового комплексу Запоріжжя засвідчують багаточисленні публікації у місцевій періодичній пресі 30-х років. Велика

кількість заміток і статей про виробничі успіхи як окремих робітників-татар, так і цілих бригад, численні фото та портрети ударників, стаханівців-татар говорять про значний і відчутний внесок татар у процес індустріалізації Запоріжжя. Татари за відсутністю будь-якої кваліфікації йшли на найтяжчі роботи – працювали землекопами, бетонярами, чорноробами, вантажниками, підсобними робітниками. Трудова міграція призвела до збільшення чисельності татар серед міського населення Запорізького краю у період з 1926 року по 1939 рік у 8 разів. Якщо за переписом 1926 року Запорізька округа налічувала 318 татар [11, спр. 712, арк. 6], то в 1939 році в Запорізькій області мешкало вже 4228 татар, з яких 2601 людина мешкала у місті [62].

Сьогодні ми знаємо, що радянська індустріалізація характеризувалася постійним збільшенням виробничих завдань, надвисокими темпами, штурмівщиною, супроводжувалася потужною агітаційно-пропагандистською кампанією КП(б)У і ВКП(б), різними формами економічної та позаекономічної експлуатації, зокрема, здійснювалася експлуатація трудового ентузіазму людей шляхом розгортання «соціалістичного змагання». Але все це ні в якому разі не може применшувати трудовий подвиг будівників різних національностей, зокрема, татар, які споруджували Дніпрогес та Дніпровський промисловий комплекс. Беззаперечні факти свідчать про те, що волзькі татари серед інших національних меншостей займали одне з провідних місць у процесах індустріалізації Запоріжжя.

На окреме дослідження і подальше висвітлення заслуговують соціально-побутові та культурні умови життя татар Запоріжжя в період індустріалізації. Багато матеріалу зібрано автором стосовно участі татар в економічному житті міста в 30-ті роки, про їх ударну працю на важкому та шкідливому виробництві Дніпровського алюмінієвого комбінату, комбінату «Запоріжсталь», Дніпровського магнієвого заводу.

Бібліографія

1. Первенец индустриализации страны – Днепрогэс имени В.И.Ленина. Сборник документов о строительстве Днепрогэса имени В.И.Ленина 1926-1932 гг. – Запорожское книжно-газетное издательство: 1960. – 288 с.
2. «Запорожсталь» / Под общей редакцией П.Д.Омельяненко. – Днепропетровск: Промінь, 1973. – 255 с.
3. Запорожский индустриальный комплекс / Под общей редакцией В.И.Петрыкина, И.И.Шевченко. – Днепропетровск: Промінь, 1975. – 272 с.
4. Ткаченко В.Г. Формування і діяльність багатонаціональних колективів металургійних підприємств України / В.Ткаченко, А.Голуб // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму: матеріали республіканської науково-теоретичної конференції, 8-10 січня 1991 р., Запоріжжя-Київ; Запоріжжя, 1991. – С. 131-132.
5. Ніколаюк Т.А. Позаекономічні стимули мотивації праці робітників України в 1929-1933 рр. / Ніколаюк Т.А. // Український історичний журнал. – 1999. - № 4. – С. 51-63.
6. Нечаєва Т.А. Економічні стимули мотивації праці робітників України в 1929-1933 рр. / Нечаєва Т.А. // Український історичний журнал. – 1998. - № 5. – С. 75-86.
7. Вульфович М.С., Рыльский Ю.Н. Становление.1931-1941.(Хроника событий) Днепропетросталь. Страницы истории. / М.С.Вульфович, Ю.Н.Рыльский. – Запорожье: Арт-пресс. – 2002. – 236 с.
8. Дедков М.В., Коянс А.А. Формування діаспори волзьких татар в Запорізькому краї (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.) / М.В. Дедков, А.А. Коянс // Музейний вісник. – 2011. - № 11/2. – С. 87-94.
9. Ігнатуша О. О. Місце запорізького індустріального комплексу в більшовицькій індустріалізації 20–30-х рр. ХХ ст. / Ігнатуша О. О. // Наукові праці історичного

- факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2011. — Вип. XXX. — 368 с.
10. Дніпрогес: ювілейний проспект, присвячений 75-річчю Дніпровської гідроелектростанції. — Запоріжжя: Дике поле, 2007. — 28 с.
 11. Державний архів Запорізької області. — Ф.Р-221. — Оп. 1.
 12. Сагдієв Х. В кращі умови поставити кращих ударників. Викувати з них кадровиків // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 23 жовтня.
 13. Гордий Н. Изотовы нашей стройки. Инициатор соревнования гигантов // Пролетар Дніпробуду. — 1933. — 22 вересня.
 14. Кращі вдарники рапортують. Бригада Хайруліна // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 26 травня.
 15. Перший зльот ударників металокомбінату // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 30 серпня.
 16. Не 16 кбм. На чоловіка, а 20 кбм. // Пролетар Дніпробуду. — 1932. — 29 липня.
 17. Журов Ю., Полтавский Л. Бригады темпов // Смена. - 1931. - № 212, декабрь. — С. 7-8. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://smena-online.ru/stories/brigady-tempov>
 18. Организатор большевистской печати на Днепре // Днепровский прлетарий. — 1934. — 17 июня.
 19. Не повторяют апрельских ошибок // Пролетар Дніпробуду. — 1933. — 10 травня.
 20. Щедня опять не хватает // Пролетар Дніпробуду. — 1933. — 29 травня.
 21. Викорінити рештки порівнялівки // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 10 жовтня.
 22. План с расчётом на простой // Пролетар Дніпробуду. — 1933. — 27 травня.
 23. Дайте нам, нарешті, змогу працювати як слід. Заява кращих ударників-бетонярів майданчику «А» // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 13 липня.
 24. Добиться максимальной загрузки механизмов на домнах // Пролетар Дніпробуду. — 1933. — 21 травня.
 25. В перших лавах ударників-ентузіастів. Рівнятись на зразки доменців // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 12 червня.
 26. Зажечь огонь соревнования на домнах и глинозёмном // Пролетар Дніпробуду. — 1933. — 6 червня.
 27. Жодного прогулу! Рівняння на ударну бригаду Хайруліна // Пролетар Дніпробуду. — 1932. — 22 листопада.
 28. Оживить работу внутри партгруппы // Пролетар Дніпробуду. — 1933. — 2 квітня.
 29. Державний архів Запорізької області. — Ф.149. — Оп. 1.
 30. Строить хорошо, быстро и дешево // Днепровский пролетарий. - 1934. — 6 февраля.
 31. Наша эпоха выковывает Изотовых // Днепровский пролетарий. - 1934. — 29 апреля.
 32. Поширити досвід передових. Одна з кращих // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 6 жовтня.
 33. В кращі умови поставити кращих ударників. Допомогти шагівцям // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 23 жовтня.
 34. Гель М. Народження Абдули Давлічина // Пролетар Дніпробуду. — 1932. — 29 березня.
 35. Большевик-орденоносец на чистке // Днепровский пролетарий. - 1934. — 3 июня.
 36. История завода «Запорожсталь» [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.zaporizhstal.com/about/history/>
 37. 165 процентов плана // Днепровский пролетарий. - 1934. — 2 января.
 38. Силь ударной работы // Днепровский металлург. - 1935. — 12 апреля.
 39. Мансуров Трибуна рабкора. Праздник рабкоров отметим высокими показателями // Днепровский металлург. - 1935. — 26 апреля.
 40. Беркович И. Шариф Измайлов и его воспитанники // Дніпровський металург. — 1940. — 1 вересня.
 41. Становимся на стахановскую вахту // Днепровский строитель. — 1937. — 15 марта.
 42. Строители Листопрокатстроя. Шариф Измайлов // Днепровский строитель. — 1937. — 5 января.

43. Передовики // Днепровский строитель. – 1937. – 23 марта.
44. Передовики // Днепровский строитель. – 1937. – 26 марта.
45. Двухсотники // Днепровский строитель. – 1937. – 23 апреля.
46. Показатели бетонщиков // Днепровский строитель. – 1937. – 9 июня.
47. Бригады высоких показателей // Днепровский строитель. – 1937. – 14 октября.
48. На листопрокатное // Днепровский строитель. – 1937. – 11 мая.
49. Измайлов Ш. Как мы добились выполнения нормы на 412 процентов // Днепровский строитель. – 1938. – 14 сентября.
50. Измайлов Ш. Комсомольцы-передовики // Днепровский металлург. – 1940. – 12 июня.
51. Епифанов А. Новаторы стройки // Днепровский металлург. – 1940. – 12 января.
52. Кириленко И. Работа комсомольско-молодёжных объектов стройки // Днепровский металлург. – 1940. – 17 сентября.
53. Совещание предцехкомов по вопросам качества // Днепровский металлург. – 1940. – 17 сентября.
54. Измайлов Ш. Любите своё дело // Днепровский металлург. – 1940. – 22 декабря.
55. Кандидаты в депутаты райрады // Днепровский металлург. – 1939. – 10 декабря.
56. Назмутдинов Х. У нас не было случаев брака // Днепровский строитель. – 1937. – 21 мая.
57. Бригада Сырцева выполнила нормы на 269 процентов // Днепровский строитель. – 1937. – 11 апреля.
58. Стахановцы строительства Листоотделки // Днепровский строитель. – 1937. – 22 апреля.
59. Бригада подсобных рабочих нацменов т.Хамитчина на строительстве тонколистового стана // Днепровский строитель. – 1937. – 11 апреля.
60. Стахановские показатели // Днепровский строитель. – 1938. – 10 июля.
61. Стахановец Чекаев И.У. // Днепровский строитель. – 1937. – 2 октября.
62. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Распределение городского и сельского населения областей союзных республик по национальности и полу. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rer_nac_39_gs.php?reg=4&gor=1&Submit=OK

Анотація

Коянс А.А. Участие и роль волжских татар в индустриализации Запорожья.

Статья подготовлена к 80-летию пуска Днепровской ГЭС и рассказывает об участии волжских татар в строительстве Днепрогэса и заводов Запорожского промышленного комплекса. Описан трудовой путь наиболее прославленных татарских ударных бригад периода индустриализации, которые сегодня не заслуженно забыты. На основе периодической прессы Запорожья 30-х годов и архивных материалов показана значительная роль татар в процессах индустриализации.

Annotation

Koyans A.A. Participation and role of the Volgas Tatars in industrialization of Zaporizhia.

This article was prepared for 80s anniversary of Dniper HPP startup and tells about participation of Volgas Tatar in Dniper HPP and Zaporizhian industrial complex construction. Work experience of most renowned shock brigades of industrialization period had been described, which are undeservedly forgotten nowadays. Based on Zaporizhian periodic press of 30th years and archive materials, this article shows us significant role of Tatars in industrialization processes.

Підписи до ілюстрацій

1. Бригадир-бетоняр З.Хайрулін. 1934 р. Джерело – бюлетень Хроника Днепрокомбинатстроя. – 1934. - № 42-43, июль-август. – С. 20.
2. Бригадир-бетоняр З.Хайрулін. 1933 р. Джерело – бюлетень Хроника Днепростроя. – 1933. - № 36-37, июль-август.
3. Бригада бетонярів З.Хайруліна на будівництві домни № 1 Металургійного комбінату. Джерело – фотонегатив з музею заводу «Дніпроспецсталь».
4. Закір Тагєров - робітник-бетоняр, кращий ударник Дніпробуду. 1932 р. Джерело – журнал СССР на стройке. – 1932. - № 10.
5. Ізатула Ібатулін – інженер, керівник монтажу турбін на ГЕС. 1934 р. Джерело – газета Днепровский пролетарий. – 1934. – 3 июня. – С. 3.
6. Бригадир бетонярів Мансуров. 1935 р. Джерело – газета Днепровский металлург. – 1935. – 26 апреля. – С. 2.
7. Бригадир бетонярів Шаріф Ізмайлов. 1938 р. Джерело – газета Днепровский строитель. – 1938. – 9 сентября. – С. 3.
8. Бригадир бетонярів Шаріф Ізмайлов. 1940 р. Джерело – газета Дніпровський металлург. – 1940. – 17 жовтня. – С. 2.
9. Стаханівська червонознаменна бригада бетонярів Ш.Ізмайлова. 1940 р. Джерело – газета Дніпровський металлург. – 1940. – 8 червня. – С. 2.
10. Бригадир Ш.Ізмайлов та стахановець М.Лучко на будівництві домни № 4. 1940 р. Джерело – газета Дніпровський металлург. – 1940. – 4 квітня. – С. 3.
11. Хасян Назмутдінов бригадир бетонярів на Доменбуді. 1937 р. Джерело – газета Днепровский строитель. – 1937. – 21 мая. – С. 1.
12. Робітники Мугуманов, Шайдулін, Ішмухаметов передової бригади підсобних робітників-нацменів Хамітчина. 1937 р. Джерело – газета Днепровский строитель. - 1937. – 11 апреля. – С. 3.
13. Шакір Чакаєв – бригадир підсобних робітників 3-ї будівельної ділянки соцміста. 1938 р. Джерело – газета Днепровский строитель. - 1938. – 29 января. – С. 3.